ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΥΠΑΚΟΗ
ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΤΑ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ

ΞΕΝΟΦΩΝ Α. ΓΙΑΤΑΓΑΝΑΣ

ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΥΠΑΚΟΗ

ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΤΑ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Απαγορευεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975).

Το βιβλίο τυπώθηκε σε χαρτί
Ελεγχόμενης Καλλιέργειας Δέντρων (fsc)

1η έκδοση: Σεπτέμβριος 2010

Ξενοφών Α. Γιαταγάνας, *Δικαίωμα αντίστασης και πολιτική ανυπακοή: Νομιμοποίηση κατά νομιμότητας*

© 2010, Εκδόσεις Κριτική ΑΕ

Εκδόσεις Κριτική
Κεντρική διάθεση: Γκυιλφόρδου 3, 104 34 Αθήνα, τηλ.: 210 82 11 470
e-mail: biblia@kritiki.gr
www.kritiki.gr

ISBN 978-960-218-695-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 15

Εισαγωγή 25

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΥΠΑΚΟΗ ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ 43

Κεφάλαιο Ι: Η πολιτική ανυπακοή στην αρχαιότητα 45

1. Η πολιτική ανυπακοή στην ελληνική σκέψη 46

α. Η αντίσταση και η ανυπακοή στα ομηρικά ποιήματα 46
β. Η αντίσταση και η ανυπακοή στην τραγική ποίηση 51
γ. Η εμφάνιση του νόμου 54
δ. Η τυραννία 66

2. Η πολιτική ανυπακοή στο ρωμαϊκό δίκαιο 73

3. Η πολιτική ανυπακοή στη χριστιανική διδασκαλία 79

Κεφάλαιο ΙΙ: Το δικαίωμα αντίστασης κατά της αρχής στον Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση 101

1. Φεουδαρχικά καθεστώτα και απόγειο της θεωρίας περί ανυπακοής 103

α. Η επίδραση των εννοιών του «συμβολαίου» και της «κοινωνικής σύμβασης» 108
β. Η επιρροή της Εκκλησίας 112
γ. Η σύγκρουση μεταξύ κοσμικής και πνευματικής εξουσίας . . 118

δ. Ο Θωμάς Ακινάτης και η επανασύνδεση με την αριστοτελική παράδοση 123
ε. Η κληρονομιά του θωμισμού 132

2. Το απολυταρχικό Κράτος και η κρίση των θεωριών περί ανυπακοής 135

α. Οι μοναρχομάχοι και η προ-διαμαρτυρική περίοδος 136
β. Ο ανερχόμενος προτεσταντισμός 141
γ. Η απολυτοποίηση της έννοιας του κράτους 146

3. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και η παρακμή των θεωριών περί ανυπακοής 154

α. Ο ανερχόμενος φιλελευθερισμός 155
β. Οι μεγάλες αστικές επαναστάσεις και το δικαίωμα αντίστασης 160
γ. Ο θριαμβεύων φιλελευθερισμός 164

Κεφάλαιο ΙΙΙ: Η νομιμοποιημένη αντίσταση στη σύγχρονη εποχή . . 193

1. Κράτος δικαίου και δικαίωμα αντίστασης 197
2. Η αντίσταση κατά του ολοκληρωτισμού 204
3. Η παγκοσμιοποίηση και οι εχθροί της 215

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΥΠΑΚΟΗ ΣΤΗ ΘΕΣΜΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ 239

Κεφάλαιο Ι: Το υποκείμενο του δικαιώματος αντίστασης 247

1. Οι δημόσιοι λειτουργοί 249
2. Οι μεμονωμένοι πολίτες 257
3. Ο οργανωμένος λαός 263

α. Η ρευστότητα της έννοιας του «λαού» 264
β. Τα δεδομένα μιας νέας λαϊκής συναίνεσης 269

Κεφάλαιο ΙΙ: Αντικείμενο και περιεχόμενο του δικαιώματος αντίστασης 283

1. Η ρήξη της νομιμότητας 284

α. Η ρήξη της συνταγματικής νομιμότητας 285
β. Η ρήξη της κοινής νομιμότητας 289

2. Η νέα νομιμότητα 292

3. Η φύση του δικαιώματος αντίστασης 301

Κεφάλαιο ΙΙΙ: Η πρακτική εφαρμογή του δικαιώματος αντίστασης . . 319

1. Η απουσία κυρώσεων 320

2. Οι καινοφανείς υλικές συνθήκες 331

α. Η κρίση διακυβέρνησης 332
β. Η συμμετοχική δημοκρατία 339

3. Στοιχεία θεωρητικής επαναθεμελίωσης 349

α. Οι προκαταρκτικές ρήτρες 350
β. Δίκαιο και δικαιοσύνη 358
γ. Ορθολογική διαδικασία και διαλογικός ορθολογισμός 373

Επίλογος 407

Συντμήσεις 435

Βιβλιογραφία 439

Ευρετήριο 475

Στη μνήμη του καθηγητή μου Michel Villey, που πριν από τριάντα πέντε χρόνια περίπου με είχε ενθαρρύνει στη σύνταξη αυτής της μελέτης, η οποία έμεινε τότε ανολοκλήρωτη, και του επίσης μαθητή του και φίλου μου Νίκου Πουλαντζά, του οποίου τα κείμενα φιλοσοφίας του δικαίου με ενέπνευσαν τουλάχιστον εξίσου με τα πολιτικά του γραπτά, καθώς και των καθηγητών Charles Eisenmann, Henri Batiffol και Jean Carbonnier οι οποίοι, στο πλαίσιο του Σεμιναρίου Φιλοσοφίας του Δικαίου του Παν/μίου Παρισίων ΙΙ, μεταξύ 1972 και 1974, συνέβαλαν σημαντικά στον εμπλουτισμό της νομικής και φιλοσοφικής μου παιδείας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται τις έννοιες του δικαιώματος αντίστασης και της πολιτικής ανυπακοής, οι οποίες, στο πλαίσιο της υποχρέωσης των πολιτών να σέβονται την έννομη τάξη των δημοκρατικών πολιτευμάτων, αλληλοκαλύπτονται και συγχέονται, αν δεν είναι απολύτως ταυτόσημες.

Η μελέτη περιλαμβάνει δύο μέρη: το πρώτο, με ιστορική διάσταση, παρακολουθεί τη γένεση και την εξέλιξη των δύο εννοιών από την αρχαιότητα (κλασική Ελλάδα, ρωμαϊκό δίκαιο, άνοδο του χριστιανισμού), διαμέσου των μεσαιωνικών χρόνων (φεουδαρχία, απόλυτη μοναρχία, εμφάνιση του φιλελευθερισμού), μέχρι τις μέρες μας (κράτος δικαίου, ολοκληρωτικά καθεστώτα, παγκοσμιοποίηση). Το πρώτο αυτό μέρος καταλήγει στην επισήμανση και στο προσωρινό συμπέρασμα ότι η ενσωμάτωση των δύο εννοιών στο θετό δίκαιο είναι αδύνατη, γεγονός που σημαίνει ότι το δικαίωμα αντίστασης και η πολιτική ανυπακοή παραμένουν άτυπες κυρώσεις απέναντι σε μια ενδεχομένως καταχρηστική άσκηση της κατεστημένης εξουσίας.

Στο δεύτερο μέρος γίνεται προσπάθεια να ενταχθούν οι δύο έννοιες στο πλαίσιο της θεσμικής πρακτικής, δηλαδή της λειτουργίας τους στο πολιτικό σύστημα, μέσω της ανάλυσης των υποκειμένων που ανυπακούουν ή αντιστέκονται (δημόσιοι λειτουργοί, μεμονωμένοι πολίτες, οργανωμένα κινήματα), μέσω του αντικειμένου των πρακτικών αυτών που χαρακτηρίζονται ως αποκλίνουσες (ρήξη της τυπικής και διεκδίκηση μιας νέας, πιο ουσιαστικής νομιμότητας) και μέσω της διακρίβωσης της πραγματικής φύσης τους (υποκειμενικό/ανθρώπινο δικαίωμα ή απλή υποχρέωση δράσης). Η μελέτη καταλήγει σε μια από-

πειρα ενσωμάτωσης του δικαιώματος αντίστασης και της πολιτικής ανυπακοής στο θεσμικό σύστημα της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η μελέτη προτείνει –ακολουθώντας τις προσεγγίσεις *διαδικαστικής νομιμότητας, διαλογικού ορθολογισμού* και *πολιτειακής μεταρρύθμισης*– την αποκόλληση του δικαιώματος αντίστασης και της πολιτικής ανυπακοής από το συγκεχυμένο και αναποτελεσματικό πλαίσιο των άτυπων κυρώσεων και την ανάδειξή τους σε προληπτικές εγγυήσεις τήρησης από την εξουσία των βασικών δημοκρατικών συνταγματικών αρχών· και περαιτέρω, τη μετουσίωση των εννοιών αυτών σε ρήτρες ανεκτικότητας και ανοίγματος του θετού δικαίου στις εξελίξεις που συντελούνται στην κοινωνία, σε διαρκή προσπάθεια προσαρμογής της καθεστηκυίας έννομης τάξης στην πραγματικότητα.

Η μέθοδος που προτείνεται έγκειται στο να αποκτήσει η διαμαρτυρία τη δυνατότητα να εκφράζεται εκ των προτέρων και να λαμβάνεται υπόψη κατά τη σύνταξη ή την τροποποίηση των νόμων. Ίσως πρόκειται για τον μοναδικό τρόπο να εισαχθούν στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στις μετανεωτερικές, τεχνοκρατικές και μαζικές κοινωνίες μας. Να υπάρξει, δηλαδή, κάποιος βαθμός αυτοθέσμισης των κοινωνιών, που φαίνεται ότι αποτελεί τη μοναδική δυνατότητα προκειμένου να αναστραφεί το κλίμα απομάκρυνσης των πολιτών από τη διαχείριση των κοινών και να αντιστραφεί η τάση αποκήρυξης της πολιτικής δράσης ως μείζονος κοινωνικής δραστηριότητας, στοιχεία που συμβάλλουν στην προϊούσα πραγμοποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται τελικά για μια απόπειρα συνεχούς ανανέωσης των όρων του κοινωνικού συμβολαίου, που υφίσταται συνεχείς ρωγμές και κινδυνεύει να διαρρηχθεί οριστικά καταδικάζοντας ολόκληρη την ανθρωπότητα στην επιστροφή του νόμου της ζούγκλας.

* Μιά μορφή της μελέτης αυτής αποτέλεσε διαδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφία του Δικαίου, που υποστήριξα στο Πανεπιστήμιο Παρισίων ΙΙ, Πάνθεον-Σορβόννη στις 18 Νοεμβρίου 2006.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δεν είναι σύνηθες να ξαναπιάνεις μετά από τριάντα πέντε χρόνια περίπου παλιά χειρόγραφα και να προσπαθείς να ολοκληρώσεις μια εργασία που είχε αρχίσει υπό άλλες συνθήκες και με άλλες προοπτικές. Τότε, την πρώτη μεταδικτατορική περίοδο, ο προβληματισμός για τις αντιστασιακές πρακτικές επικεντρωνόταν στη θεωρητική θεμελίωση του αντιδικτατορικού αγώνα. Μετά την εμπέδωση της δημοκρατίας, θα μπορούσε να διερωτηθεί κανείς αν το θέμα διατηρεί κάποια επικαιρότητα. Βλέποντας όμως τα ζητήματα που ανέκυψαν μετά την πτώση του κομμουνισμού, τα προβλήματα που δημιουργεί η μονοπολική παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, τα αδιέξοδα που προκύπτουν από μιαν οιονεί βίαιη εξαγωγή της φιλελεύθερης τυπικής δημοκρατίας και τη γενικευμένη κρίση του πολιτικού συστήματος, υπάρχουν σοβαροί λόγοι να πιστέψει κανείς ότι το θέμα δεν έχει εξαντληθεί. Το αντίθετο μάλιστα· η ιστορία δεν φαίνεται να έχει τελειώσει –όπως έσπευσαν πολλοί να προφητεύσουν– και η ανθρωπότητα εξακολουθεί να αναζητά δρόμους για την κατάκτηση και τη διεύρυνση της κοινωνικής δικαιοσύνης, αντιστεκόμενη κυρίως σε διάφορες και ποικίλες καταχρήσεις εξουσίας απανταχού της γης.

Πώς όμως να ενταχθεί στο θετό δίκαιο μια επί αιώνες υπαρκτή και ενεργή κοινωνική συμπεριφορά, η οποία μάλιστα δεν παρουσιάζει συμπτώματα υποχώρησης; Πώς να οργανωθεί νομικά αυτό που φαίνεται να είναι μια άτυπη κύρωση στην παράνομη ή καταχρηστική άσκηση της πολιτικής εξουσίας; Ενώ τα βασικά αυτά ερωτήματα παραμένουν, η επέλαση μιας παγκοσμιοποιημένης, συγχρόνως όμως και κατακερματισμένης κοινωνίας, θέτουν σε νέες βάσεις τα ζητήματα

που σχετίζονται με τη θέση της πολιτικής ανυπακοής στο πολιτικό σύστημα και απαιτούν συνολική και ριζική αναθεώρηση. Αδιάψευστη ένδειξη των εξελίξεων αυτών αποτελεί η αυξανόμενη ένταση των κινημάτων διαμαρτυρίας και ανυπακοής ανά τον κόσμο, καθώς και το συνεχές ενδιαφέρον της θεωρίας για τα συναφή προβλήματα, που συνοδεύεται από την επέκταση της βιβλιογραφίας, η οποία προσπαθεί να τα παρακολουθήσει και να τα ερμηνεύσει. Αδιάψευστη, επίσης, ένδειξη της δυσκολίας να βρεθούν ικανοποιητικές απαντήσεις αποτελεί η ομολογία πολλών αναλυτών ότι κάθε απόπειρα ένταξης του δικαιώματος αντίστασης στο θετό δίκαιο είναι μάταιη και ότι η πολιτική ανυπακοή πρέπει να παραμείνει εκτός της έννομης τάξης ως αυθόρμητη διεκδίκηση της ελευθερίας.

Αυτό που εκπλήσσει κατ' αρχάς όποιον ασχοληθεί με το φαινόμενο της αντίστασης κατά της αρχής και της πολιτικής ανυπακοής είναι η διάρκειά του, που το καθιστά μόνιμη παράμετρο της εξέλιξης των θεσμών, γι' αυτό και η ανάγκη μιας μακράς, αλλά ευσύνοπτης ιστορικής αναδρομής που αποτελεί το πρώτο μέρος της μελέτης. Από την ιστορική αυτή αναδρομή, που έχει –ως επί το πλείστον– περιγραφικό και όχι αναλυτικό χαρακτήρα, προκύπτει ότι, όποια και αν είναι η θεμελίωση των δύο εννοιών (το θείο δίκαιο, το φυσικό δίκαιο ή η ρήξη του κοινωνικού συμβολαίου), οι συμπεριφορές τέτοιου τύπου πολλαπλασιάζονται σε καιρούς εντάσεων, όταν το θετό δίκαιο έρχεται σε αντίθεση με τις κοινωνικές ανάγκες, ενώ παρατηρούμε περιόδους σχετικής γαλήνης όταν εγκαθίσταται μια νέα ισορροπία μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων όσον αφορά τη διαχείριση των κοινών. Σε κάθε περίπτωση, αντίσταση και ανυπακοή συνιστούν σημεία που προαναγγέλλουν μιαν ασυμμετρία μεταξύ δικαίου και κοινωνίας, προετοιμάζοντας συγχρόνως νέους συμβιβασμούς, περισσότερο συμβατούς με το συσχετισμό των δυνάμεων και τις ανάγκες της κοινωνίας που διαγράφονται στον πολιτικό ορίζοντα.

Πάνω σε αυτό το πλέγμα συνεχών συγκρούσεων επί τριάντα περίπου αιώνες, αναλύονται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου τα ουσιαστικά ερωτήματα που τις συνοδεύουν: η απόσταση μεταξύ του κοινού καλού που εκπροσωπείται από τη νομοθεσία της κατεστημένης εξουσίας και των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων των πολιτών. Πώς μπορεί κανείς να χειριστεί τη σύγκρουση, η οποία εμφανίζεται ανά

πάσα στιγμή, μεταξύ του νόμου που προστατεύει το κοινό συμφέρον και των δικαιολογημένων διεκδικήσεων των ατόμων που απαιτούν αυτά που τους ανήκουν σύμφωνα με την αρχή της αναλογικής ισότητας; Μια πολιτική απόφαση που προορίζεται να ευνοήσει την κοινωνική ειρήνη είναι δυνατόν να αποδειχθεί άδικη και αντίθετη με τα ατομικά δικαιώματα; Πράγματι, ένας νόμος αναμφισβήτητα δίκαιος και αντάξιος απόλυτης υπακοής θα απαιτούσε τη σύμπτωση διορθωτικής και διανεμητικής δικαιοσύνης. Πώς όμως είναι δυνατόν να εγγυηθεί κανείς μόνιμα ένα τέτοιο επίτευγμα; Και περαιτέρω, η εγκαθίδρυση του Κράτους δικαίου, μέσω της προστασίας των υποκειμενικών δικαιωμάτων από την κυρίαρχη εξουσία, καταργεί εκ των πραγμάτων κάθε δυνατότητα πολιτικής ανυπακοής και αντίστασης εναντίον της; Οι άνθρωποι είναι αυτοκαταδικασμένοι να υπακούουν άνευ όρων στα κελεύσματα του θετού δικαίου της κατεστημένης εξουσίας ή μήπως διαθέτουν ένα φυσικό δικαίωμα αντίστασης κατά της καταπίεσης με στόχο να αποσείσουν τις αδικίες των οποίων μπορεί είναι θύματα; Μήπως όλοι οι νόμοι, παρά τη γενική τους διατύπωση και την τυπική ισότητα που έτσι εξασφαλίζουν, περιλαμβάνουν μιαν υπόρρητη εξαίρεση που ενεργοποιείται σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης; Και αν ακόμα δεχτούμε κάτι τέτοιο –πράγμα δύσκολο–, ποιος θα πιστοποιήσει ότι συντρέχουν οι προϋποθέσεις της έκτακτης αυτής ανάγκης, ποιος και πώς θα την ενεργοποιήσει; Η απόλυτη τήρηση ενός νόμου που έρχεται σε αντίθεση με την ίδια τη βούληση του νομοθέτη καθιστά την ανυπακοή νόμιμη; Και αν ακόμα δεχτούμε ότι θεμελιώνεται –σε τέτοιες περιπτώσεις– δικαίωμα αντίστασης, δεν πρέπει το δικαίωμα αυτό να περιορίζεται από την ίδια αρχή στην οποία βασίζεται, ότι δηλαδή η ενδεχόμενη παραβίαση του νόμου οφείλει να λαμβάνει υπόψη της το γενικότερο δημόσιο συμφέρον; Πρέπει, επομένως, όλες οι πρακτικές ανυπακοής να τηρούν την αρχή της αναλογικότητας; Μια τέτοια δικαιολόγηση και διαχείριση της αντίστασης κατά της αρχής θα μαρτυρούσε τη στενή σχέση μεταξύ της έννομης τάξης και του κοινού συμφέροντος και θα αποδείκνυε ότι τα απαράγραπτα ανθρώπινα δικαιώματα αναβιώνουν έναντι οποιουδήποτε νόμου κάθε φορά που τίθεται σε κίνδυνο το δημόσιο συμφέρον, το κοινό συμφέρον των πολιτών.

Όμως, αν ένα δικαίωμα αντίστασης γίνεται ευκολότερα αποδεκτό στο πλαίσιο αυταρχικών ή τυραννικών καθεστώτων, θα είχε άραγε

θέση στο πλαίσιο μιας συνταγματικής διακυβέρνησης που βασίζεται στην πλειοψηφία των πολιτών; Διατηρεί ο λαός τη δυνατότητα να ανακτήσει την κυριαρχία που οικειοθελώς παραχώρησε κατά τη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου; Το δικαίωμα αντίστασης του παρέχει έτσι τη δυνατότητα να ασκήσει εκ νέου πρωτογενή νομοθετική αρμοδιότητα ή και να αποπέμψει την επίμεπτη εκτελεστική εξουσία; Θα είχαμε, με τον τρόπο αυτό, κάποιο έσχατο δικαίωμα επανάστασης του λαού σύμφωνα με τη διατύπωση του John Locke (ανεξάρτητα από τον θεολογικό χαρακτήρα του προβληματισμού του); Πρέπει να φτάσουμε μέχρι μια έντονη συγκρουσιακή κατάσταση, σχεδόν σε ανοιχτό πόλεμο, ή μήπως θα έπρεπε να χρησιμοποιείται η επαναστατική απειλή ως μέσο ανάσχεσης των αυταρχικών πειρασμών κάθε κατεστημένης εξουσίας; Και πάλι, ποιος θα είναι ο κριτής του βαθμού κατάχρησης της εξουσίας που θα δικαιολογούσε την προσφυγή στο ύστατο αυτό μέσο άμυνας; Ασφαλώς όχι τα μεμονωμένα άτομα στο όνομα των θρησκευτικών ή ηθικών τους πεποιθήσεων, περιπτώσεις στις οποίες βρισκόμαστε μπροστά σε φαινόμενα αντιρρησιών συνείδησης, αλλά το περί δικαιοσύνης αίσθημα της πλειοψηφίας της κοινότητας ή μιας μειοψηφίας που ενεργεί επ' ονόματί της, αποδεχόμενη τις ενδεχόμενες συνέπειες και διεκδικώντας την προσχώρηση της πλειοψηφίας στις αρχές που υποστηρίζει.

Παρά ταύτα, αυτό το αίσθημα δικαιοσύνης μπορεί να αμφισβητηθεί στο πλαίσιο λειτουργίας ενός δημοκρατικού καθεστώτος. Μπορεί άραγε να θεμελιωθεί δικαίωμα αντίστασης ή να υπάρξει νόμιμη πολιτική ανυπακοή στο πλαίσιο εξουσίας της οποίας η νομιμοποιητική βάση δεν αμφισβητείται; Ιδού το κύριο και εξαιρετικά ακανθώδες ερώτημα που στρέφει, κατά κάποιο τρόπο, το δίκαιο εναντίον του δικαίου. Το αρχικό κοινωνικό συμβόλαιο μεταξύ του κυριάρχου και των υπηκόων του στερεί τους τελευταίους οριστικά από τη δυνατότητά τους να τον αμφισβητήσουν; Ασφαλώς όχι. Και τούτο όχι μόνο διότι κυρίαρχος παραμένει –σε τελευταία ανάλυση– ο ίδιος ο λαός, αλλά κυρίως επειδή, όπως επεσήμαινε ακατάπαυστα ο Michel Villey, η δικαιοσύνη στις κοινωνικές σχέσεις δεν απορροφάται από τη συμφωνία των μερών, η οποία απορρέει μάλλον από το συσχετισμό δυνάμεων τη συγκεκριμένη στιγμή. Η δικαιοσύνη στις κοινωνικές σχέσεις συναρτάται περισσότερο, σύμφωνα με τον Rawls, με μιαν ισομερή κατανομή των πρω-

ταρχικών κοινωνικών αγαθών, που επιτρέπει σε όλους να διαθέτουν ικανά μέσα για την υλοποίηση ενός αξιοπρεπούς σχεδίου ζωής. Η δικαιοσύνη στις κοινωνικές σχέσεις εξαρτάται από τον προσδιορισμό αυτού που δικαιούται ο καθένας. Όμως, αυτό που δικαιούται ο κάθε άνθρωπος, το πραγματικό βάθρο της νομικής υποχρέωσης, δεν απορρέει από κάποιο προκατασκευασμένο πρότυπο, ούτε προκύπτει από οποιαδήποτε μεταφορά δικαιωμάτων, αλλά προέρχεται από μια μορφή εγγενούς ισότητας στις κοινωνικές σχέσεις. Και αυτή η μορφή ισότητας δεν είναι δεδομένη μια για πάντα, αλλά προσαρμόζεται στις ανάγκες της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης. Επομένως, η σύμφυτη με τις κοινωνικές σχέσεις ισότητα διαμορφώνει τη ρευστότητα της συναίνεσης, που εικονογραφεί –με τη σειρά της– την ένταση και τα αποτελέσματα των σχέσεων εξουσίας. Συνεπώς, οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι αναγκαστικά άνισες. Η αναπόφευκτη επιβίωση άνισων σχέσεων εξάρτησης παραπέμπει μάλλον στην αδυναμία της δικαιοσύνης να ασκηθεί ακριβοδίκαια εκκινώντας από άνιση αρχική κατανομή των δημόσιων αγαθών. Η αντίσταση/ανυπακοή αποσκοπεί ακριβώς στην αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής με τη διεκδίκηση μιας αναδιανεμητικής/διορθωτικής δικαιοσύνης, ικανής να απαλύνει τις ανισότητες που διέπουν τις οικονομικές και κοινωνικές συναλλαγές. Δεδομένου ότι κανένα πολιτικό σύστημα δεν μπορεί να εγγυηθεί τη λειτουργία μιας τέτοιας εξισωτικής δικαιοσύνης, η αντίσταση και η ανυπακοή θα είναι πάντα, ακόμα και στο πλαίσιο δημοκρατικών καθεστώτων, οι πρακτικές που θα τείνουν να καλύψουν την απόσταση μεταξύ τυπικής και αναδιανεμητικής/διορθωτικής δικαιοσύνης σε μιαν ατέρμονη διαδικασία, εφόσον το ίδιο το επίπεδο της δικαιοσύνης αυτής δεν είναι στατικό αλλά προσαρμόζεται στις εξελίξεις της ανθρωπότητας.

Και περαιτέρω, τίθεται το ερώτημα πώς είναι δυνατόν να συλλάβουμε μια δικαιοσύνη συνάμα τυπική και αναδιανεμητική, που θα έθετε ως στόχο να μην υπακούει η διανομή των δημόσιων αγαθών στην απλή λογική των οικονομικών συναλλαγών και των φυσικών ανισοτήτων. Μήπως οι ανισότητες που θεωρούνται ανεκτές λόγω της αρχής της αναλογικότητας θα επέτρεπαν να δώσουμε περισσότερα στους λιγότερο ευνοημένους; Θεωρούμε ότι η κλασική αντίληψη για την αναδιανεμητική δικαιοσύνη απαλλαγμένη από κάθε φυσική τελεολο-

γία καταφέρνει, μέσω μιας εντυπωσιακής αναστροφής, να επιβληθεί ως πηγή και θεμέλιο ορισμένων μορφών άνισης κατανομής που αποκαλέστηκαν πρόσφατα «θετικές διακρίσεις». Διότι, μόνο κοινωνικές σχέσεις διορθωμένες από τους διάφορους τύπους σύμφυτης ισότητας εγγυώνται την αμοιβαία απόλαυση υποκειμενικών δικαιωμάτων αναλογικά ίσης αξίας. Και επειδή πιστεύουμε ότι είναι αδύνατον να δοθούν σε άνδρες και γυναίκες δικαιώματα ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες εγγράφονται, έχουμε βάσιμους λόγους να σκεφτούμε ότι *η αντίσταση και η πολιτική ανυπακοή θα αναζητούν πάντοτε μια σχετικά άνιση αλλά αναλογικά δίκαιη αναδιανομή.*

Προκειμένου να εξασφαλιστεί μια ισότητα, έστω και μερικώς αναλογική, απαιτείται κάποιος κανόνας δικαιοσύνης που θα είναι συγχρόνως διακριτός και από το περιεχόμενο του θετού δικαίου και από τις συμβατικές συμφωνίες και τις συλλογικές συμβάσεις. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν ίσως αντιληφθεί την ανάγκη αυτή μιλώντας για το *νόμο*, που ετυμολογικά σημαίνει «κατανομή» και «διανομή». Για να υπάρξει όμως κατανομή και διανομή χρειάζεται μια ισότιμη σχέση, που δεν θα φθάνει βέβαια ποτέ στο απόλυτο, αλλά θα τείνει συνεχώς προς αυτό. Η αντίσταση και η πολιτική ανυπακοή φαίνονται έτσι ως μέσα που τείνουν να εγγράψουν τα ατομικά δικαιώματα μέσα σε σχέσεις οι οποίες δεσμεύονται από μια ισότητα που δεν κατακτάται ποτέ απόλυτα αλλά διεκδικείται συνεχώς.

Η σύλληψη των ατομικών δικαιωμάτων ως σχέσεων δεσμευμένων από την ισότητα μας προφυλάσσει από άλλες δύο παρανοήσεις: την υποταγή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων στην προστασία του κοινού συμφέροντος, ή την ανάδειξη του κάθε ατόμου σε δημιουργό των δικαιωμάτων του μέσω της απατηλής ελευθερίας συναίνεσης. Αυτή η αναλογική ισότητα μπορεί να περιληφθεί στο θετό δίκαιο ή, σε αντίθετη περίπτωση, να δικαιολογήσει δικαίωμα αντίστασης υπό καθεστώς που δεν στερείται δημοκρατικής νομιμοποίησης. Με την έννοια αυτή, το δικαίωμα αντίστασης δεν εδράζεται σε κάποιο αναπαλλοτρίωτο υποκειμενικό δικαίωμα, αλλά απορρέει από την αναστολή που επιβάλλουν οι νόμοι, ως εγγυητές του κοινού συμφέροντος, των αποτελεσμάτων μιας νομιναλιστικής/τυπικής δικαιοσύνης, υπέρ μιας αναδιανεμητικής δικαιοσύνης η οποία επαναφέρει αυτό που δικαιούται ο καθένας βάσει μιας δίκαιης αναλογικότητας. Αν δεν γίνεται κάτι